

УДК 93 (477.62)

НАСЕЛЕННЯ ІНДУСТРІАЛЬНИХ РАЙОНІВ УКРАЇНИ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНОЇ КАТАСТРОФИ 1917–1920 рр.

ВЯЧЕСЛАВ ПОПОВ,*кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології управління
Донецького державного університету управління*

У пропонованій статті на матеріалі архівних джерел розглядається діяльність окремих представників населення індустріальних районів України в 1917-1920 рр. щодо самозабезпечення життєво необхідними матеріальними благами. Вивчено фактори, що перешкоджали такій діяльності, сформульовано два основних варіанти поведінки в екстремальних умовах; робиться спроба проаналізувати соціальний склад населення залежно від вибору моделі поведінки.

Ключові слова: підприємницька активність, соціальне утриманство, самозайнятість, самофінансування, класовий характер соціальної допомоги.

Постановка проблеми. У період революції та громадянської війни 1917-1920 рр. в історичних процесах активну участь брала менша частина суспільства. Більшість залишалася аполітичною та, у кращому випадку, зацікавлено спостерігала за подіями або взагалі намагалася залишитися осторонь. Головним завданням для цієї категорії громадян було власне виживання. Очевидно, що без наполегливої праці більшої частини суспільства меншість не в змозі була б вести боротьбу за владу протягом декількох років. При вивченні окресленого періоду науковий інтерес становить, на наш погляд, позиція пересічних жителів України з питання самозабезпечення необхідними матеріальними благами. Її аналіз має практичне значення й у сучасних умовах, оскільки дозволяє планувати державні заходи на випадок можливих кризових ситуацій.

Стан вивчення проблеми, останні дослідження і публікації. Роль особистості в історії завжди привертала увагу дослідників, але основна частина наукових робіт присвячувалася політичним лідерам. Історія України не стала винятком. Так, радянська еліта в Україні вивчається в монографії М. О. Фролова [1]. Роль політичних лідерів в українській національно-демократичній революції стала предметом дослідження Д. Яневського [2]. С. В. Кульчицький приділяє увагу характеристиці соціальних змін у нашій країні в зазначений період [3]. У той же час повсякденне життя пересічних українців, боротьба за існування так званих простих людей ще не стали предметом спеціального дослідження.

Мета пропонованої статті - вивчити на конкретних прикладах повсякденну діяльність політично пасивної більшості населення індустріальних районів України в 1917-1920 рр.

Для реалізації поставленої мети в статті вирішуються такі **завдання**:

- розглянути реально існуючі варіанти соціальної поведінки громадян, які стали сучасниками суспільних потрясінь;
- проаналізувати залежність вибору моделі поведінки від соціального статусу громадянина;
- дати оцінку здатності соціальних груп й окремих індивідів до виживання.

Виклад основного матеріалу. Основною умовою існування суспільства в екстремальних умовах революції та громадянської війни залишалася здатність громадян до підприємницької діяльності, хоча можливості займатися власною справою їх постійно позбавляли розруха, злидні, епідеміологічна ситуація, бойові дії, зміна влади.

Так, мешканець Катеринославської губернії С. Т. Костін організував у 1919 році за власною ініціативою в місті Олександрівськ молочну ферму в кількості 16 корів і 1 бика. У квітні того ж року ферма була переведена на острів Хортицю, де збільшилася до 28 корів. "З приходом білих до міста Олександрівськ острів Хортиця став фронтом. Адміністрація острова цілком на боці білих, а тому нерідко молоко відправлялося в м. Олександрівськ", - скаржився фермер у Нікопольський ревком. Його прохання - перевезти до Нікополя корів, які залишилися, і весь молочний інвентар [4, арк. 23, 23 зв.].

Громадянин Л. М. Оселечик "у січні [1919 р.] відкрив крамничку, яку повинен був у березні закрити після сплати надзвичайного податку в сумі п'яти тисяч рублів (на вимогу Нікопольського ревкому)". Йому довелося "продавати домашнє для прожитку" [5, арк. 45].

Музиканти театру "Експрес" у лютому 1919 року запланували бенефіс, відповідно до контракту. На користь бенефіціантів мали піти по 50 копійок із кожного квитка. Диригент театру М. Шнейдер звернувся до ревкому з проханням не брати податок із цієї суми [6, арк. 8, 8 зв.].

Безробітні артисти теж намагалися прогнати, не переходячи до розряду утриманців. Вони влаштували концерти в тому ж театрі "Експрес" і просили здати їм приміщення "без сплати за будівлю ... щоб мати кошти для існування і не бути на утриманні ревкому" [6, арк. 32].

Утримувач буфету в Нікопольському клубі Ф. І. Бондаренко був роботодавцем для п'яти осіб - кухаря, двох офіціантів, двох дівчат на кухні. "Із закриттям клубу залишилися без засобів до існування і при справжньому безробітті, іншої справи або місця не маємо можливості знайти", - скаржився утримувач на воєнкома, який реквізував приміщення клубу [6, арк. 41].

41 зв.]. Організація безробітних та бідних фронтників теж просила приміщення театру "Експрес", "збираючись раз на тиждень влаштувати вистави на користь нужденних" [6, арк. 76].

У Нікополі в липні 1919 р. шість місцевих утримувачів буфетної торгівлі заявили, що їхнім сім'ям нічим харчуватися, тому що "тютюнові вироби, солодоці, прохолодні напої в місті відсутні". Останнє, чим вони могли б торгувати - морозиво, але його виготовлення було заборонено ревкомом через небезпеку епідемії. Буфетники готові були нести відповідальність за санітарний стан продукції та місце її реалізації, але ревком все ж таки відмовив [7, арк. 132, 132 зв.].

Мешканці Нікополя А. І. Абрамович і І. Ш. Сімкін "вирішили зняти приміщення і приймати на комісію для продажу різні старі й малоношені речі" [5, арк. 51, 51 зв.]. Їх комісійний магазин був закритий, тому що, на думку ревкому, власники речей приховували їх таким чином від ревізій. Господарі магазину просили дозволити торгувати "своїм власним товаром ... тільки на щоденний прожиток" [5, арк. 28]. Громадянин В. О. Кесель "засоби до життя здобував у своїй крамничці, де можна було нарахувати кілька нових і старих пар взуття". Турецькопідданий А. А. Татосьян, висланий до Нікополя в 1915 р., у 1917 р. заарештував пекарню, яку утримував до 1919 року [5, арк. 33]. У серпні 1919 р. голова комітету Нікопольського затону Іван Глота від імені двадцяти двох човнярів зазначав у листі завідувачу відділом водного транспорту: "Єдиним джерелом доходу є наші човни, якими ми обслуговуємо переправу Нікополь-Кам'янка". Після того, як комендант Нікопольського рейду Глущенко взяв човни на облік, "вичерпані кошти, які були на випадок безробіття в нашому комітеті, бо вже більше місяця безробіття" [5, арк. 37, 37 зв., 37а].

Якийсь І. М. Дімент, "звільнившись у 1917 р. від військової служби, зайнявся в Нікополі дріб'язковою галантерейною торгівлею, що давало можливість для існування сім'ї" [5, арк. 39, 39 зв.]. Тут же п'ять співробітників закладу громадського харчування під назвою "Кафе-паштетна" - буфетник, артільник, кухар і два офіціанти - "на засадах трудової артілі працювали в ресторані, будучи громадянами, що живуть особистою працею". Вони просили виключити їх зі списків буржуазії як трудівників [5, арк. 40, 40 зв.].

Таким чином, люди намагалися прогнати будь-якими цивілізованими способами, незалежно від свого соціального статусу й рівня працездатності. Наприклад, у квітні 1918 р. у місті Єнакієве існувала Спілка калік-воїнів, що проводила регулярно засідання правління. При Спілці працювала театральна комісія, що організувала благодійні спектаклі [8, арк. 1].

У кінці 1919 року правління Харківської спілки калік-воїнів відкрило їдальню, Економічну лавку й стало проводити вечірні заняття для бажаних оволодіти професією [9, арк. 2].

У березні 1920 р. Харківська губерньська спілка військових калік-воїнів запланувала відкриття магазину першої трудової артілі інвалідів [10, арк. 122].

Постійна зміна режимів значно ускладнювала діяльність більшості приватних підприємств, громадських організацій, окремих підприємців. Наприклад, у жовтні 1919 року Харківське кооперативне товариство "Технобуд" відремонтувало центральне опалення у двох притулках губерньського комітету допомоги військовим-калікам. Ремонт був проведений у кредит, оскільки в комітеті "тимчасово відсутні кошти для покриття цієї невідкладної витрати" [10, арк. 19]. Кошторис був затверджений комітетом 31 жовтня 1919 року

[3, арк. 19 зв.]. Потім влада змінилася, і знову створений вже Радянською владою соцзабез в січні 1920 р. відмовив у виплаті "Технобуду" більше 38 тисяч рублів [10, арк. 33].

У січні 1920 р. у Харкові правління трудової газетної артілі при студентському бюро праці, яке об'єднувало близько 40 безробітних студентів і курсисток, отримало негативну відповідь з Народного банку на прохання обміняти п'ять тисяч "донських" грошей [10, арк. 48].

Тоді ж у Харкові функціонувала їдальня під назвою "Шампань". Відкрили її дві людини - інвалід і колишній військовополонений, які купили приміщення з двох кімнат площею чотири на чотири метри на останні заощадження. На доходи від їдальні вони годували двох батьків похилого віку та сімох дітей. Крім того, їдальня була робочим місцем для трьох офіціанток і кухаря. Щоб урятувати свій заклад від ревізії більшовиками, господарі запевняли коменданта міста у відсутності експлуатації, "у чому і підписуються" самі працівники [9, арк. 24, 24 зв.].

У тому ж місяці до ревкому звернулася Спілка дрібних торговців із проханням звільнити їх від білизнизованих повинностей. Автори прохання так охарактеризували свою організацію і її діяльність: "Колишні солдати, робітники, лакеї ... втративши роботу, вони відкрили крамнички і, перебиваючись, де-не-як існують" [11, арк. 47].

Підприємці, які вели свою справу недоброчесно, залишалися такими ж незалежно від існуючої на певний момент влади. У лютому 1920 р. воєнком госпітальної 14-ї армії писав у Харківський губерньський ревком: "Від гарнізонної хлібопекарні хліб зовсім поганий, непридатний до вживання. Хліб дається для випічки якійсь компанії спекулянтів, і ті для своєї вигоди ллють води побільше і недопікають його" [12, арк. 66]. Господар пекарні Крупников "при Керенському спекулював під шинеллю солдата, при добровольцях потрапив до контррозвідки, напевно, за спільну спекуляцію з ними, а тепер дістав документ політичного потерпілого, який служить йому для вільної спекуляції" [12, арк. 66 зв.].

Підприємливість обивателів не знала меж. У вересні 1920 р. якийсь громадянин Раєв, названий в архівних документах "буржуєм", організував майстерню навіть у концентраційному таборі, куди був поміщений більшовиками. Катеринославський губерньський виконком цікавився в губерньській НК, "на яких умовах Раєв влаштував у концентраційному таборі майстерню? На якій підставі йому було видано 75 тисяч карбованців? На якій підставі він прийнятий на службу і допущений як інструктор?" [13, арк. 82].

Одним із засобів заробити на хліб ставав перехід на самофінансування. У травні 1918 року вчитель Андріївської земської шевської майстерні в Харківській губернії Я. С. Васильченко просив місцеву управу: "Якщо підвищити заробітну платню не можна, прошу дозволити підвищити плату за замовлення і всі виручені гроші залишити на мою користь" [14, арк. 17].

Директор Харківської родопомічної установи професор Г. С. Прокоп'єв звернувся до земської управи з проханням "дозволити видавати заробітну платню службовцям частинами з отриманих сум за лікування хворих", зважаючи на відсутність грошей у самій управі [15, арк. 48].

Люди, які заробляли на життя власною працею, продовжували займатися звичною справою. У червні 1919 р. в Ізюмському повіті селянин А. Перепелятник узявся викопати колодязь у десять сажнів для ветеринарної амбулаторії в с. Барвінкове. Зробити зруб із

соснових дощок зібрався тесляр О. Аніщенко. Саженя копки коштувала 250 карбованців, саженя зрубу - 200 карбованців [16, арк. 15].

Руйнування звичного укладу життя, свідоме приведення в непридатність різних установ не залишали байдужими фахівців. Так, у тому ж Ізюмському повіті техник І. Кржемінський у вересні 1919 р. написав заяву в земську управу, у якій наголошував на "запустінні", у яке прийшов Ново-Слов'янський шпиталь: "Скло вибите, дошки виламуються на підпал. Котли в пральні ще цілі, потрібно їх перенести на Слов'янський склад" [16, арк. 22]. Саме Кржемінський влаштував раніше в шпиталі водопровід, два клозети, ванни й кухню з пральнею. Тоді ж І. Кржемінський затурбувався станом школи та лікарні: "У Барвінковому всі склади лісових матеріалів закрилися. У школі с. Билбасівка парти прийшли в непридатність, використовувалися на підпал при більшовиках. Для їх ремонту достатньо 5-8 дощок. Необхідно влаштувати земські склади лісових матеріалів. Підводи запитують нечувані ціни ... необхідно залучити примусовим шляхом місцеве селянське населення, в інтересах якого благополуччя як лікарень, так і шкіл. Ремонт Барвінківської лікарні потребує 18 робочих днів. Цвяків у десятника є небагато. Знадобиться фунтів 25" [16, арк. 21, 21 зв.].

Коли в жовтні 1919 р. у Савинському інфекційному бараці вийшов із ладу паровий котел, І. Кржемінський зазначав: "З листування з багатьма заводами ясно, що автогенне зварювання для ремонту Савинського тріснутого котла не може бути використано - кисню у продажу майже немає, або ціни йому шалені" [16, арк. 29, зв. 30]. Він запропонував перевезти до Савинського бараку котел з Ізюму: "Перевезення недалеко й установка своїми слюсарями" [16, арк. 30, 30 зв.].

Одночасно з трудівниками й підприємцями намагалися пристосуватися до нових умов утриманці, що чекали вирішення своїх проблем від влади. Так, евакуйований до Нікополя з Юзівки в червні 1919 р. Н. І. Натлашан просив ревком про безкоштовні обіди. Правда, залишатися в Нікополі він планував лише "до першого рейсу пароплава в Херсон", де в родичів уже сім місяців перебувала його дружина [17, арк. 12, 12 зв.].

У липні 1919 р. у Нікополі член комуністичної партії більшовиків А. І. Черкас просила ревком "дозволити видачу теплого одягу, а також білизни через крайню необхідність". "Крайню необхідність" підтвердили підписами два інших члени партії. Правда, ревком відмовив у теплом одязі "через несвоєчасність вимоги" (нагадаємо, що на календарі був липень) [5, арк. 30].

Тоді ж Нікопольський ревком зажадав від ревізійної комісії "видати білизну й обмундирування т. Ф. Т. Воронову, колишньому службовцю військового комітету, як постраждалому від контрреволюції" [7, арк. 82].

У лютому 1920 р. якийсь товариш Плигін звернувся до Харківського губернського відділу соціального забезпечення як "потерпілий від контрреволюції". В якості соціальної допомоги він "отримав три тисячі карбованців, 15 обідів, пальто і сукню для сестри". Отриманого йому видалося замало, і він звернувся по допомогу знову, "не як жертва контрреволюції, а тому що потребує цивільного плаття, збираючись одружуватися". Як військовослужбовцю, що знаходиться на забезпеченні в державі, йому було відмовлено [10, арк. 103, 103 зв.].

У квітні 1920 р. член правління Спілки поштово-телеграфних службовців Г. Генюк пояснював у листі до ревкому, що "під час евакуації Харкова ... захворів на висипний тиф і пролежав до серпня 1919 р. у Сумах у земсь-

кій лікарні. 20 серпня повернувся до Харкова і приступив до роботи" (нібито підпільної). Тепер Генюк вимагав сплати за свою діяльність з 1 серпня до 12 грудня, скаржачись на губернське управління Народного зв'язку, яке відмовляється платити, тому що "підпільна робота не в їх компетенції" [11, арк. 151, 151 зв., 152].

Мешканець селища Чистякове в Донбасі М. Є. Ковалов у грудні 1920 р. зажадав від голови виконкому "прискорити ублагоутворення мене взуттям і теплим одягом, неублагодотворення мене всім цим спричинить за мною невихід на роботу" [18, арк. 115].

Спроби влади примусити біженців працювати не завжди досягали успіху. У липні 1919 р. командир Нікопольського ревкомівського бойового загону Байраченко отримав вказівку "всіх біженців, жебраків і безробітних відправляти у радянські господарства на роботу по збиранню врожаю" [7, арк. 98].

Але коли через два тижні, уже в серпні, комітет у справах полонених і біженців (Полонбїж) запропонував тридцяти біженцям сільськогосподарську роботу в радянській економії, "вони категорично відмовилися" [7, арк. 143].

Допомога, яка надається ревкомом, призначалася не всім нужденним, а мала класовий характер. У липні 1919 р. Нікопольський ВРК, пропонуючи організувати допомогу "постраждалим від банд контрреволюції", у першу чергу, попередив про задоволення потреб "наших товаришів" [17, арк. 21].

Висновки

Таким чином, події 1917-1920 рр. в індустріальних районах України демонструють, по-перше, унікальну здатність пересічних міщан до виживання в умовах, коли, здавалося, вижити неможливо; по-друге, чіткий поділ суспільства на дві групи залежно від стилю поведінки в екстремальних умовах. Перша група громадян намагалася самостійно здобувати засоби до існування - або створюючи собі та іншим робочі місця, або займаючись звичною діяльністю. Приналежність до цієї групи не залежала від соціального статусу - підприємницькою діяльністю займалися демобілізовані солдати, колишні військовополонені, інваліди тощо. У другій групі переважали утриманські настрої, розрахунок на допомогу органів влади. Ця група складалася, в основному, із радянських службовців і членів комуністичної партії. Саме ця категорія громадян була основною опорою Радянської влади і її кадровим резервом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Фролов М. О. Компартино-радянська еліта в УСРР (1917-1922 рр.): становлення і функціонування / М. О. Фролов. - Запоріжжя : Прем'єр, 2003. - 447 с.
2. Яневський Д. Політичні системи України 1917-1920 років: спроби утворення і причини поразки / Д. Яневський. - К. : Дух і літера, 2003. - 767 с.
3. Кульчицький С. В. УСРР в добу "воєнного комунізму" (1917-1920 рр.) / С. В. Кульчицький. - К. : Б.в., 1994. - 141 с.
4. Листування про постачання лікарень, лазаретів продовольством і медикаментами // Державний архів Дніпропетровської області (далі - ДАДО). - Ф. Р-4367. - Оп. 1. - Спр. 39.
5. Листування зі штабом Кримської стрілецької дивізії // ДАДО. - Ф. Р-4367. - Оп. 1. - Спр. 11.
6. Листування про поліпшення побуту трудящих, про врегулювання трудових конфліктів // ДАДО. - Ф. Р-4367. - Оп. 1. - Арк. 9.
7. Нікопольський військово-революційний комітет. Листування про побут полонених і біженців, і притягнення їх до роботи, про банк і фінансування ревкому, з'ясування збитків від повстання і ревізії // ДАДО. - Ф. Р-4367. - Оп. 1. - Спр. 57.

8. Вісник Єнакієвого. - 1918. - 20 (7) квітня.
 9. Канцелярія президії. Листування з комендантом міста // Державний архів Харківської області (далі - ДАХО). - Ф. Р-202. - Оп. 1. - Спр. 18.
 10. Листування з Харківським губернським відділом соціального забезпечення // ДАХО. - Ф. Р-202. - Оп. 1. - Спр. 10.
 11. Листування Харківського ревкому з кооперативними і професійними організаціями // ДАХО. - Ф. Р-202. - Оп. 1. - Арк. 17.
 12. Губревком. Канцелярія президії. Листування з губернським та міським відділами охорони здоров'я // ДАХО. - Ф. Р-202. - Оп. 1. - Спр. 13.
 13. Листування про реєстрацію колишніх юристів, офіцерів, жандармів, духовенства та інших осіб // ДАДО. - Ф. Р-158. - Оп. 1. - Спр. 9а.

14. Листування про роботу у кустарних майстернях земства (Зміївська земська управа) // ДАХО. - Ф. 309. - Оп. 1. - Спр. 27.
 15. Харківська губернська земська управа. Канцелярія члена управи завідувача богоугодними закладами. Листування з директором родопомічного навчального закладу про його особовий склад і з господарських питань // ДАХО. - Ф. 304. - Оп. 1. - Спр. 883.
 16. Листування з приводу ремонту в медичних установах Ізюмського повіту (1919 р.) // ДАХО. - Ф. 22. - Оп. 1. - Арк. 100а.
 17. Відділ соціального забезпечення. Листування про організацію комітету допомоги полоненим і біженцям, про видачу допомоги сім'ям військовослужбовців Червоної Армії // ДАДО. - Ф. Р-4367. - Оп. 1. - Спр. 48.
 18. Постанови, положення, накази, інструкції Чистяківського районного виконкому // Державний архів Донецької області. - Ф. Р-870. - Оп. 1. - Спр. 2.

V. Popov

PUBLIC INDUSTRIAL AREAS OF UKRAINE IN THE CONDITION OF SOCIAL CATASTROPHE IN 1917–1920.

In this article on archival sources, deals with the activity of individual members of the public industrial areas of Ukraine in 1917-1920. To ensure that vital material goods. The factors impeding such activity, formulated two main types of behavior in extreme circumstances, attempt to analyze the social composition of the population depending on the model behavior.

Key words: entrepreneurial activity, social dependency, self-employment, self-financing, the class character of social assistance.

© В. Попов

Надійшла до редакції 04.03.2011

УДК 930.1:94(477) "16"(045)

ПРОБЛЕМА ХРОНОЛОГІЧНИХ МЕЖ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVIII ст. У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

ВОЛОДИМИР РОМАНЦОВ,

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історичних дисциплін
 Маріупольського державного університету

У статті проаналізовано дискусійне питання щодо періодизації Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Розглянуто критерії визначення хронологічних меж цих доленосних подій української історії. Порівнюються погляди вітчизняних істориків на проблему періодизації Національно-визвольної війни.

Ключові слова: Національно-визвольна війна, українська історіографія, періодизація, концепції українських істориків.

Постановка проблеми. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. була доленосною подією, важливим рубежем історії України. Вона отримала надзвичайно широке висвітлення у вітчизняній історіографії. До нашого часу в історичній літературі залишаються дискусійні проблеми, пов'язані із цією темою, які потребують уваги з боку вчених.

Аналізуючи розвиток козацької держави в Україні, прагнучи з'ясувати характер суспільно-політичних процесів, які відбувалися під час її становлення, дослід-

ники завжди зверталися до періодизації її історії. Із часом Національно-визвольної війни (Української національної революції) вітчизняні історики тісно пов'язують періодизацію процесів державотворення в Україні доби раннього нового часу. Питання щодо визначення її хронологічних меж має принципово важливе значення для висвітлення цього історичного явища.

Огляд наукової літератури та публікацій. Історіографія цієї теми свідчить про те, що в наш час продовжується гостра дискусія щодо періодизації виз-